

1.
УДК 54:00:9-05.

Арбаев К.С.

К.И.Скрябин атындагы КУАУ

Арбаев К.А.

К.Тыныстанов ат. ҮМУ

БИРИНЧИ КЫРГЫЗ ХИМИГИ

Бул библиографиялык макалада кыргыздын биринчи химиги, Каракол педагогикалык институтунун директору (1942 ж.) Султан Арбаевдин өмүр баяны, илимий жолдору тУуралуу маалыматтар, ошондой эле С.Арбаевдин окуучуларынын эскерүүлөрү берилди.

*Эмгек деген башат экен соолбос,
Эмгек деген алтын экен чирибес.*

Кубанычбек Маликов

Султан Арбаев – химия боюнча биринчи жогорку билимдүү, Кыргыз Республикасынын мектептерине эмгек сиңирген мугалими, «Кыргыз Республикасынын эл агартуунун отличниги», жалпы химия кафедрасынын биринчи башчысы, кыргыздардан биринчи доцент деген илимий даража алган окумуштуу, Каракол (Пржевальск) педагогикалык институтунун (азыркы К.Тыныстанов атындагы ҮМУ) башатында турган биринчилерден директору болгон.

Согуштун алды, согуштун учуру жана согуштан кийинки мезгилде бул кишинин ысмы республиканын калкына бир топ кеңири белгилүү болгон. Анткени ал ошол кездеги жападан-жалгыз жогорку окуу жай – Кыргыз педагогикалык институтунун директорунун кызматында 1940–жылдан 1951–жылга дейре, башкача айтканда, пединститут университетке айланганга чейин үзүрлүү иштеген. Илимпоздордун ичинен доцент наамына жетишкен биринчи кыргыз (1937-жыл) аталып, илимий-педагогикалык ишмердүүлүгү өз заманынын артыкча кадыр-престижин билдирген эң жогорку баага – Ленин ордени менен сыйланууга татыган. 1946-жылы дагы кыргыздан биринчи болуп ага «Кыргыз ССРинин мектептерине эмгек сиңирген мугалим» деген ардактуу наам берилген.

«Жакшынын жакшылыгы – ар жерде, жамандын жамандыгы - тар жерде» дегендей, анын адамдык, педагогдук жана жетекчилик парасаты кимдердин гана көңүлүндө аңыз болуп айтылып калбаган. Башкасын тим коелу, дал ушул республикада алгачкы химия окуу китептеринин түзүүчүсү жана котормочусу болгон адамдын: «мейли, кыйналсак, биз кыйналалы бирок кыргыз улан–кыздары билимден өксүбөй, тиги Москва, Ленинград, Киевдеги жаштардай эле ачылыштар дүйнөсүнө жалтанбай кол сермеген жетик жандардан болсо экен» деп, канатын сууга салып, күйүп-бышканы эле эмнеге турат?! Бул жагынан ал Кыргызстандын 1945-1950-жылдардагы өкмөт башчысы, а 1950-1961-жылдары КП БКнын биринчи катчысы Исхак Раззаковдун мамлекеттик деңгээлге көтөргөн асыл ой тилегине алданемедей тилектештигин көрсөткөн намыскөй УЛУТТУК ИНСАН – өз эли-журтунун чыныгы патриоту болгон.

Мына ушул киши – кыргыздан чыккан эң биринчи химик Султан Арбаевдин - пединститут жетекчилигинде турган жылдарына тийиштүү бир кызыктуу портретине штрих болуп тартылган окуяны анын кыргыз тил илимине чоң эмгек сиңирген шакирттеринин бири, ыраматылык профессор эжебиз Бейшегүл Үмөталиева кезегинде төмөндөгүдөй кылып көз алдыга тарткан:

«...Мен ал кишини 1940-жылдан баштап билип калдым. Ошол жылы борбор шаардагы № 5 кыргыз орто мектебин «эң жакшы» деген баалар менен бүтүрүп, Кыргыз педагогикалык институтунун адабият факультетине экзаменсиз өткөм. Арызымды көтөрүп Султан Арбаевичтин кабинетине кирсем, арыкчырай, маңдайы жарык, кара каш, кара көз сулууча жигит отуруптур. Ал мени жылуу-жумшак, күлүмсүрөп кабыл алып,

аттестатымды карап чыкты да: «Азамат экенсиң, кызым! Эми институтта да жакшылап окуп, мыкты адистерден болуп чыккын!»- деп, колумду кыса кармап узатты.

Мен 1-курстан эле сталиндик стипендия алып окуй баштадым. 1941-жылы күтүлбөгөн жерден Улуу Ата Мекендик согуш башталды. Биздин окуу корпустарыбыздын баары госпиталга айланып, жарадар болгондор келип жата баштады. Биздин институтубузду Каракол шаарына көчүрүштү. Мурда үйдөн карыш чыкпаган мен Караколго барбай эле калып калмак болдум. Арыз жазып алып, директорубуз Султан Арбаевичке кирдим. Ал киши арызымды окуду да: - Жок, кызым, Караколго барып, окуунду улантасың. Сага сталиндик стипендия ыйгардык, жакшы окугандыгың үчүн. Кыргыздын кыздарынан жогорку билимдүүлөр жокко эсе. Республикабызга кадрлар жетпейт. Ошону үчүн сен сөзсүз окуп, жогорку билимге ээ болушуң керек - деп, арызыма кол койбой койду. Султан Арбаевич антпегенде, жогорку билим албай да калмак экенмин. 1942-жылы менин атам каза болуп, апам эки эркек, бир кызы менен жесир калды. Балдардын улуусу мен элем, апамды, инилеримди сиңдимди багышым керек болчу. Ыйлап-сыктап, директорубузга дагы бардым. Ал киши бир аз ойлонуп отуруп калды да, анан: - Түшүнүп жатам, сага кыйын болуп калыптыр. Эми сени 0,5 ставкага мугалим кылып дайындайын. Сталиндик стипендияна кошумча болсун. Сен жакшы окуйсуң. Бизде да кадр жетишпей жатат. Ошондуктан кыргыз тилинен сабак берип, мугалимдик адистикке студент кезинден көнүгө бер, кызым! – деди. - Эми аныңызга чоң рахмат! Бирок, мен Караколдо, апамдар быякта, кантип аларга жардам бере алам? Мага бир бөлмө да үй берсеңиз, аларды көчүрүп барсам, жакшы болот эле, - дедим. -Үй берүү колумдан келбейт, анткени институтта үй жок. Кандай шартта кыйналып окуп жатканыбызды өзүң деле билесиң да. Мен «жардам бергиле» деп кат жазып берип, телефон чалайын. Анан өзүң Ысык-Көл обкомунун секретары К.Качыкеевке, облустун аткаруу комитетинин төрагасы Д.Туратбековго баргын, ал- жайыңды айтып, жардам сурап көр! – деди.

Анан ошондой деп жазылган катты кармап алып, жардам сурап барып жүрүп, Садовая көчөсүнөн бир бөлмөлүү үй алып, толгон кыйынчылыкты башымдан өткөрүп жатып, апамды Караколго көчүрүп барып, акырындап оокат кыла баштаганбыз».

Жөнөкөйлүк, кайрымдуулук адамды жогору көтөрбөсө, пастатпайт тура. Бейшегүл эженин эскерүүсүнөн көрүнгөндөй, Султан Арбаевичтин студенттерге, окутуучуларга, жалпы эле өзүнө иши түшүп кайрылган кишилерге жасаган адил-ак мамилеси, айткан сөзүнө туруктуулугу, анан эң негизгиси – билимдин кадырын жетик түшүнгөн даанышмандыгы өтө оор жылдарда тарбиялап чыгарган мыкты педагогдор менен окумуштуулардын канат-бутагы кең жайылган тагдырларынан улам да ыраазы кылбай койбойт. **«Султан агай элибизде биринчи «химия» деп сүйлөгөн окумуштуу, ошондо мугалимдердин арасында жалгыз кыргыз эле, - дейт көрүнүктүү химик-окумуштуу, академик Какин Сулайманкулов. – Жетекчи болуп иштеп жүргөндө дегү эле адамга үнүн көтөрүп сүйлөгөнүн көргөн эмесмин. Анын окуучуларынын ичинен 3 академик, 8 химия илимдеринин доктору, 40тан ашык химия илимдеринин кандидаттары чыккан, андан сырткары, биология илими боюнча да жактагандар бар».**

Кытайдын улуу даанышманы Конфуций «Эмне үчүн булак дарыяга куят, дарыя деңизге куят, деңиз океанга куят? Анткени ар бир кийинкиси жапыз болот, терең болот. Сен дагы ошондой болсоң, адамдар сага агылып келет», - деп айткан экен. Ушунун сыңарындай, улуусу болобу, кичүүсү болобу, кыргызы болобу, орусу болобу, бардык адамдар андан кеңеш, жардам сураганы, же тек гана сыр билги, акылгөй киши катары, качан болбосун дайрадай агылып келип турушкан. А мунун өзү көп адамдарда жок не деген сонун феномен!

Султан Арбаев 1908-жылы Ысык-Көл областынын Түп районундагы Миң-Булак айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Бармактай чагынан тагдыр сыноосу аны музда да, ташта да бастырып, ачарчылык, каатчылык азаптарын армансыз эле тарттырат. 1916-жылдагы Үркүндө Кытайга качышып, ал жерде атасынан, дагы көп бир туугандарынан ажырайт. Жети баласы менен шорлогон бечара энеси Кытайда төрөгөн

эгиз баласынын бирөөнү – эркегин – бирөөлөргө калтырып, Жамийла деген түгөйүн жерине көтөрүп келген экен. 1918-жылы Ысык-Көлгө кайткан сапарда жээр тамак жогунан Кадыйча деген кызын падыша аскеринин солдатына сатууга аргасыз болушат. Айтымда, Кадыйча абдан сулуу, бир туугандарынын өлбөстүгү үчүн өз тагдырын курман кылган зирек кыз болуптур. Кийин Султан ата Алматыда окуп жүргөндө, ушул бир тууганын көп издейт. Эки жыл издөө салат. Акыры табат. Кытайдан кайрылып келгенден кийин Султан ата колунда бар байлардын алдында малай болуп күн көрөт. 1920-жылдан 1924-жылга чейин Пржевальск (Каракөл) балдар үйүндө тарбияланат. Татаал жана үзүрлүү өмүр жолу 1926-жылы приюттан, андан кийин айыл чарба мектебинен башталат. Түптөгү айыл чарба мектеби (совхоз -техникум, Ак-Булуң айылы), ал жерди мурда монастырь деп аташкан, себеби мурда монахтар жашашкан. Ушул мектепте жетимдерди жана окуйм дегендердин баарын топтогон. Кыргыздардын ошол кезде баш көтөргөн адамдары ушул мектепте тарбияланган. Алар Султан Арбаев жана анын замандаштары Мукай Элебаев, Беккулу Элебаев, Аалы Токомбаев, Молдогазы Токобаев, Касымаалы Жантөшев, Курмангалы Каракеев, өзүнүн бир туугандары Асан, Үсөн, Абдрахман да ушул мектепте тарбияланган. Татарча, арабча жакшы билген мугалимдерден сабак алышкан. С.Арбаевдин араб тилин түзүк билип, кезеги келгенде, «Куранды» кыргыз тилине кыскартып, атеистик тарбияга тууралап биринчи которуп калышына да ушул монастырдагы мугалимдердин өнөгү себепчи болгон.

1926-жылы айыл чарба мектебинин окуучусу, анын активдүү комсомолдору катарында Наркомпростун жолдомосу менен Алма-Атага зооветеринардык техникумга жиберилет. С.Арбаев зооветеринардык техникумда эң алдынкы студент болгондуктан, аны техникумду бүтө электе Казак университетине которот. Ошол кезде кадр жетишсиз, жогорку билимдүүлөр аз болгон. Султан Арбаев университеттин табият таануу жана математика факультетинин химия бөлүмүнө кирет. 1928-жылдан 1931-жылга чейин университеттин студенти, ошондой эле ВКП(б)нын мүчөлүгүнө кандидат болот. 1931-жылы университетти ийгиликтүү аяктайт. Химик деген адистик ал убакта кыргыздардын түшүнүгүнө сиңире элек, дегеле «чоочун» кесип экендигин, ал эми ага ээ болгондор ушул казак агаиндердин тузун татып, колдоосун көргөн «алматылык бүтүрүүчүнүн» аты менен гана биринчи аталып жаткандыгына таңдануунун да, күдүктөнүүнүн да зарылдыгы жок. Себеби мезгил ошондой болгон. Кыргыз улан-кыздары бир эле химия илими эмес, гуманитардык жана табият таануу илимдеринин башка тармактарынын «шаарын» салууну да, чын-чынын айтканда, «нөлдөн» башташкан.

Султан Арбаевич мына ушул улуу жоопкерчиликти алданемедей кылдат түшүнгөн. Алматыдан университетти бүтүп келгенден кийин бизде эч кандай жогорку окуу жайлар болгон эмес. Болгон окуу жайлар ФЗУ (фабрично-заводское училище), ШКМ (школа коммунистической молодежи) болгон. Ал эки жыл бою ушул мектептер үчүн китеп жазып жана китептерди кыргызчага которуп, терминдерди топтоп иштей баштайт. Андан кийин 1932-1940-жылдары Комвузда мугалим болуп иштейт. Анда азыркыдай университет, институт, кафедра деген болгон эмес, тек гана табият таануу кабинети болгон. Аны С.Арбаев жетектеген, кийин биохимия кафедрасы деп аталат. Анын алгачкы эмгеги 1933-жылы «ФЗУ үчүн химия» деген ат менен жарык көргөн. 1934-жылы завод-фабрикалардын болочок жумушчуларына арналган «ФЗУ жана ШКМ үчүн физика», 1936-жылы «Колхоздор жана осовиахимчилер үчүн химия» деген эмгектери чыгат. Ушул эле эмгектери менен катар, кыргызча которулган китептери окуучу жаштардын колуна тийген. Атап айтканда, алар: «Орто мектептер үчүн химия» (автору Верховский) жана «Сырттан окуган класстар үчүн табият таануу китеби», «Термины по химии с формулами» эмгеги чыгат. Ошол убакта кыргызча эмес, орусча да китептер аз болгон. Ошентсе да Султан Арбаевдин эмгеги жогору бааланып 1937-жылы доцент деген наам ыйгарылган.

1949-жылы Кыргыз мамлекеттик басмасынан Д.М.Кирюшкиндин жети жылдык орто мектептин 7-классы үчүн «Химия» китеби (27 басма табак) С.Арбаевдин котормосунда жарык көрдү. Ошол эле китеп 1955-жылы Р.Суртаев жана С.Арбаевдин котормосунда

Кыргыз мамлекеттик окуу педагогикалык басмасынан экинчи жолу басылып чыкты.

Ал эми 1950-жылы «Орто мектептер үчүн органикалык химия» (автору Левченко) китептерди которот, бул китептерин мектеп окуучулары жана студенттер кеңири колдонушкан. Ушул менен катар эле өзүнүн эмгектери чыккан. 1951-жылы «Методика решения задач по химии в средней школе», 1953-жылы «О новых элементах» деген эмгектери чыгат, алар дагы кеңири колдонулган. 1958-жылы «Создание мира и образование жизни», 1958-жылы «Политерма растворов хлоридов натрия сахарозы и воды» деген эмгектери жарык көрөт. 1959-жылы «Методика преподавания синтетических высокомолекулярных соединений» жана «Методика решения химических задач» деген эмгектери чыгат.

Анын согушка чейинки жана согуштан кийинки мезгилде жазылган 70 басма табактан ашуун негизги 37 илимий эмгеги бар. Ал эми которгон эмгектери 270 басма табакты түзөт. Көбүнчө химия сабагын окутуунун методикасына көңүл буруп, жазган эмгектеринин басымдуулугу методика болгон. Эгер мугалим өз предметин жакшы, терең билсе, түшүндүрүүдө методикасы кенен жана бай болсо, окуучу, студенттер да андай предметти оңой, ташка тамга баскандай кабыл алаары айдан ачык. Ушунун баарын таланттуу педагог таразалап көрүп, методикага көбүрөөк басым жасаган.

Мындай бир окуя. Бул Султан Арбаевичтин өмүрүнүн акыркы мезгили – 1960-жылдардын биринчи жарымында болуптур. Саягы, азыркы Улуттук университеттин биология факультетинин деканы болуп иштеп турган учуруна туура келген өңдөнөт. Ал химия сабагын кыргыз тилинде окутуу өзгөчө айылдык жаштарга чоң пайда берээрин эске алып, 47 басма табак көлөмүндөгү «Общая химия для вузов» деген Москвадан чыккан китепти көз майын коротуп отуруп которуп чыгат. Анан республиканын ошол кездеги биринчи жетекчиси Т.Усубалиевдин уруксаты керек болуп, бүт документтерин даярдап алып, ал кишиге барат. Анда партиянын камчысы күчтүү, орус тилинин доорону жүрүп турган кез эле. Т.Усубалиев китептин кыргызча чыгышына каршы болуп койгон экен.

«Ушундан кийин, Н.Гогольдун өзүнүн «Өлүк жандар» деген чыгармасынын 2-китебин, Алыкул Осмонов «Лирика» аттуу ыр жыйнагын жазып, даярдап бүтүп алышып, ички кыжаалат жан дүйнө кризисинин айынан көздү жуумп өрттөп жиберешкен сыңары, терс жоопко териккен Султан Арбаевич да үйүнө келип, ошончо эмгегинин кол жазмасын, машинкага басылган нускаларын да мейтеги күйүп жаткан отко бирден барактап өрттөп жиберген»,- деп эскерет улуу кызы Зейнеп Султановна. Кандай өкүнүч, кыргыз тили, кыргыз жаштары деп күйгөн окумуштуу үчүн кандай трагедия!

Султан Арбаев ошону менен токтолуп калбастан, андан ары дагы эмгектерин жазат. 1960-жылдары «Твердые фазы политерма хлоридов калия, натрия сахарозы и воды», 1962-жылы «Взаимосвязи сахарозы с натрием, калием, кальцием, магнием» аттуу монография (И.Дружинин жана З.Бакасова менен бирге жазган) жана «Атеистическое воспитание молодежи по химии» деген эмгектери жарык көрөт. Ошону менен катар эле «Синтетикалык була жана пластмасса» деген полимерлер жөнүндөгү котормосу жана 1963-жылы «Химический толковый словарь» башка авторлор менен чогуу жазылган эмгектери чыгат. 1966-жылы каза болгондон кийин «Химия терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү» чыккан. 1963-жылы ден соолугуна байланыштуу персоналдык пенсияга чыгат. Султан Арбаев ооруп жүргөн кезинде деле сабак берип жүргөн, өмүрүнүн акыркы жылдарында медициналык китептерди да которот.

Султан Арбаев «Развитие сахарной промышленности Киргизии» деген темада кандидаттык ишин Кайыңдыдагы Новотроицкий жана Кайыңды кант заводдорунун иш тажрыйбасынын негизинде жазган. Анын артында зор эмгектери, өстүрүп тарбиялаган окуучулары калды: химия илиминин докторлору, академиктер, мүчө-корр. Сулайманкулов К., Усубакунов М., Иманакунунов Б., Адылов С., Молдобаев С., Кыдынов К жана башкалар.

Султан Арбаев кыргыз тилин баалаган жана кыргыз жаштарына химия илимин кыргыз тилинде окутууга, жаштардын патриоттук сезимин ойготууга көп күч жумшаган кыргыздын мыкты окумуштуу, котормочу, үлгүлүү окутуучусу жана насаатчысы катарында Кыргызстандын тарых барактарында сакталат. Кыргызстанда химияны окутууну түптөгөн, алгачкы окумуштуу, жол башчы.

Жакшы адамды жоготпой,
Жаш кошуп турса жашына.
Же болбосо, чиркин ай,
Жаратылыш тилди алса,
Андай асыл адамдан,
Анда-санда бирди алса.
Жалпы журтка керектүү,

Жакшы адам өлбөй тим калса!.. – деп, жазымыштын чындыгын арман кылып ырдаган экен атактуу төкмө Ысмайыл Борончиев. Замандаштары: «кыргыз Менделееви», «кыргыз Макаренкосу» деп урмат-сый менен атаган доцент Султан Арбаевдин жаркын элесине карата да ушунун өзүн эле айтууга болот. Ал өнөкөт оорудан жөнүгө албай, 57 жашында, 1965-жылы дүйнөдөн өткөн.

Кайран киши көзү тирүүсүндө профессор наамын алган эмес. Бирок химия, биология илимдерин өркүндөткөн көп сандаган шакирттери, алардын ичинде академик Какин Сулайманкулов, профессор Мира Ботбаева сыяктуу чыгаан илимпоздор анын эбак эле мындай кызмат даражасына татып, эбак эле «химиядагы Тыныстанов» болгонун бир ооздон сыймык менен белгилеп жүрүшөт.

Көч баштоочу деген – көч баштоочу. Кезегинде улуттук алфавитти, окуу китептерин түзүп, биринчи улуттук гезитти чыгарышкан: Ишеналы Арабаев, Кусейин Карасаев, Сыдык Карачев, Касым Тыныстановду биз урмат менен атап жүрөбүз. А алардын катарында эле алгачкы химия окуу китептерин түзгөн Султан Арбаевди не үчүн унуткарып, не үчүн «билмексенге» салууга тийишпиз?

Мезгилинде согуштун алды, согуштун учуру жана согуштан кийинки жылдарда Кыргыз педагогикалык институтунун жетекчиси катары, илимдин жана педагогиканын чыгаан өкүлдөрү Калканбай Сартбаев, Нурахым Альпиев, Саймасай Ташыбеков, Г.А.Сухомлинов, А.Г.Зима, Б.Кулдашев, Ф.А.Турдаков ж.б. менен үзөнгүлөш иштеген көрүнүктүү окумуштуу, котормочу, таланттуу педагог, өрнөктүү устат «эң биринчи химик» атыккан улут патриоту жөнүндө баян ушундай.

Ырас эле, «Өткөндөр баркталмайын, тирүүлөр даңкталбайт»!

Адабияттар:

1. Арбаева З.С., Карымшакова Ү.Ж. Султан Арбаев (биобиблиографиялык көрсөткүч). –Бишкек, 2009.
2. Тентимишев Мундузбек. Алматыда окуган биринчи кыргыз химиги. «Кыргызстан – Казакстан: түбөлүк достук» конкурсуна. Ден соолукка миң кеңеш. Республикалык медициналык гезит. №5 (118), 10 март, 2009-жыл.